

Олесь Лісничук

РОСІЙСЬКИЙ НЕОТОТАЛІТАРИЗМ: НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовується перспективність аналітичної ідентифікації політичного режиму, що встановився в Росії в контексті її нападу на Україну, як «неототалітарного». Розглядаються його основні риси та особливості, а також інновації, порівняно з тоталітарним досвідом ХХ століття.

Ключові слова: неототалітаризм, тоталітаризм, дискурс.

Lisnychuk O. Russian Neototalitarianism: Implications for Ukraine

In article is proved perspectivity of analytical identification of a political regime which has established in Russia in the context of an attack on Ukraine as «neo-totalitarian». Its main lines and features, and also innovations in comparison with totalitarian experience of the XX-th century are considered.

Keywords: neototalitarianism, totalitarianism, discourse.

В умовах військових та загарбницьких дій, інших спроб системного деструктивного впливу Росії щодо України одним із найважливіших завдань для вітчизняної політичної науки є максимально повна ідентифікація соціополітичних особливостей агресора і розробка пропозицій владі й суспільству для підвищення ефективності супротиву російській експансії. Вітчизняна політична наука дістала шанс довести свою прикладну значущість, активно включитися до протидії агресору на «невоєнному фронті» (інформаційному, гуманітарному, смислового) у вимірах так званої «гібридної війни». Зокрема, брати участь, можливо навіть організаторську, в системній деконструкції концептів російської пропаганди. З іншого боку, формувати критичний інструментарій для інтерпретації російських реалій. Можливо, те, що не може сказати наразі політика, як українська, так і європейська, і світова, могла б говорити і переконувати політологія, спочатку українська, а потім і не лише.

Саме в цьому контексті вбачається необхідність переоцінки, критичної реідентифікації російського політичного режиму після змін, що відбулися в ньому в 2013–2014 рр.

З початком агресії Росії проти України певного поширення набули порівняння режиму В. Путіна з фашизмом. Так, відомий американський політолог Л. Даймонд в інтерв'ю українській службі «Голосу Америки» назвав його «постмодерним фашизмом», а В. Путіна «сучасним Гітлером, що добивається поставленої мети протилежними, більш витонченими, ніж Гітлер, методами». При цьому він уточнив, що «рівень авторитарного контролю в Росії сьогодні не порівняти з нацистською Німеччиною. Там ще є місце для громадянського суспільства, для незалежної думки, ще є, хоч і дуже обмежене, сприйняття інакодумців» [1]. У мережі Інтернет певної популярності набув текст британського автора Лоуренса Брітта з 14 ознаками фашизму, які вельми промовисто характеризували саме ситуацію в РФ. Однак за ближчого розгляду – стаття ця була написана ще 2003 р. і ніяк не стосувалася Росії – автор намагався підсумувати ознаки режимів Гітлера, Муссоліні, Франко, Сухарто та Піночета [2]. Показово, що цей самий текст використовували на різних соціальних ресурсах і прихильники політики В. Путіна, але вже для... характеристики «українського фашизму» і «київської хунти». При цьому, цікаво, що часом зі списку випадали деякі позиції – саме ті, які стосувалися російської ситуації. Більш «просунуті» диспутанти залучали для аргументації інші 14 пунктів – характеристики із «Вічного фашизму» У. Еко. Ще оригімальніший підхід продемонстрував російський блогер П. Шехтман, який взяв до використання прикмети із «Доктрини фашизму» авторства ... Б. Муссоліні.

Звісно, це спорадичні, психологічні реакції, які мають свою відносну аргументаційну силу та емоційне навантаження, але їхня критична сила вельми обмежена. Причина передусім у тому, що, прагнучи позначити негатив, вони оперують образами Другої світової війни. Тобто, вони попадають у дискусійне поле, на якому спеціалізується російська пропагандистська машина і яка його практично узурпувала нині.

На мій погляд, значно продуктивніше, більш аналітично вивірене і, при цьому, критично акцентоване для інтерпретації

нинішньої фази російської політики було б застосування поняття «неототалітаризм».

Це не просто гра слів, а спроба позначити феномен, який має достатню самобутність, щоб бути виокремленим. До того ж – він безпосередньо впливає на Україну. Ефективність і складність цього впливу значною мірою можуть бути поясненими його специфікою.

Власне, неототалітаризм не є якоюсь новою категорією. Час від часу його намагалися долучати до наукових та політичних дискусій. Зокрема, і для критики особливостей сучасних демократій та їхніх окремих тенденцій (мультикультуралізму, політкоректності, ювенальних технологій тощо) [3]. Або ж до можливостей контролю масовою свідомістю із застосуванням новітніх інформаційних технологій тощо. Однак щоразу це було пов'язано переважно із локальними явищами і відбувалося більше на рівні метафори, ніж аналітичної категорії.

Російський випадок аж ніяк не локальний хоча б через свою геополітичну масштабність. Власне, в самій Росії є прецеденти оцінки новітніх кондицій режиму В. Путіна саме як неототалітарного. Про це йдеться в публіцистичному тексті Ю. Латиніної в «Новій газеті» [4]. Там є низка слухних зауваг, однак зусилля авторки, зрештою, підважуються фінальними висновками, де режим В. Путіна поставлений у контекст режиму Р. Мугабе, що є відчутним спрощенням.

Якщо прочитати класичні визначення і характеристики тоталітаризму, то в них можна віднайти як риси, що притаманні нинішній Росії, так і ті, яких там немає. Однак при цьому треба мати на увазі, що основні підходи до тлумачення тоталітаризму формувалися понад півстоліття тому. З іншого боку, немає необхідності дотримуватися «священних текстів», аналізуючи явище, яке наразі розгортається в реальному часі, в XXI столітті. Їх, ці тексти, варто враховувати, але не абсолютизувати.

Якщо взяти ознаки з іншого списку 14 (З. Бжезінського та К. Фрідріха), то побачимо, що хіба щодо масових репресій та терору з боку силових структур можна констатувати скоріше відсутність, ніж наявність. Інші ж ознаки присутні помірковано (ті, що стосуються домінування ідеології; єдиної партії; вкрай високої

ролі держaparату та проникнення держави в життя соціуму; нової моралі; централізованого планування), але видно тенденції до їхнього посилення, або ж такі, що вже цілком можуть кваліфікуватися як функціональні (щоправда, із поправками на реалії сучасного світу) – відсутність плюралізму в медіа; цензура; роль пропаганди і маніпуляції масовою свідомістю; знищення громадянських прав і свобод; політичний контроль над армією; прихильність до експансіонізму; адміністративний контроль над системою правосуддя; прагнення ліквідувати кордони між державою і громадянським суспільством. Але для новітньої практики поросійськи притаманні певні риси, які не могли бути враховані чи завбачені свого часу класиками досліджень тоталітаризму.

Дискурс як тоталізуюча сила

На мій погляд, виявляється це в тому, що *тоталізація здійснюється дискурсом*. Не державою, не партією, не ідеологією, а саме через створення стійкої системи значень, яка витісняє і маргіналізує будь-яку конкуренцію і претендує бути спільною для абсолютної більшості населення. Це не просто масована пропаганда, маніпуляції масовою свідомістю, інформаційний контроль. Це вже те, що постало за результатами такої практики – нова реальність (політична, соціальна, геополітична), нова картина світу.

Причому вона поглинає і її творців (умовних і первинних маніпуляторів). Тому ремарка А. Меркель стосовно того, що В. Путін «живе в іншому світі» і навряд чи «зберіг контакт із реальністю», може претендувати на проникливість. Або коли керівник Russia Today М. Сімоньян скаржиться на цензуру на BBC, вона називає себе «єдиним... джерелом альтернативної інформації для британської аудиторії» [5].

Відомий російський політтехнолог Г. Павловський, який, зокрема, доклався до становлення нинішнього режиму, наразі висловив припущення, що В. Путін таки «став мішенню для власної пропаганди» [6]. Він описує своєрідну систему дискурс-контролю, яку називає «нарративною цензурою». В образному описі це має такий вигляд: «Уявіть собі шахіста, який грає за обидві сторони. І за владу, і за опозицію. Він вгадує або конструює в якомусь сенсі, але конструює на випередження – до того, як опозиція зробить те ж саме, – порядок денний опозиції, а елементи

її вносить у власну пропозицію масам, що робить опозицію непотрібною» [6]. Вочевидь, зазначене «вгадування» має місце не як наслідок проникливості чи інших особливих політичних здібностей, а за результатами витіснення опонентів із політичного простору завдяки силовим ресурсам. Таким способом досягається ефект всеохопності російської політики своєрідним «планом Путіна» – множиною значень, ідей, образів, поширення яких так чи інакше пов'язане із фігурою «національного лідера». Всі інші альтернативи маргіналізуються і дискваліфікуються.

Г. Павловським зазначає, що «цей вид цензури... характеризується тим, що... виникає феномен цензури *на вхід, а не на вихід*» [6]. Це викликає «ефект бумеранга» і до конструкторів владного дискурсу, і до його замовників – вони сприймають свою, штучно побудовану реальність не лише як справжню, але як і єдино правдиву. Як дає зрозуміти експерт, така система стала можливою внаслідок розвитку, систематичного і системного використання на рівні державної політики РФ практик, що застосовувалися в пізньорадянські часи КДБ. Ефекти від такого тоталізуючого дискурсу відкривають необмежені горизонти для груп, які перебувають при владі, для утвердження свого панування.

Тоталітаризм ХХІ століття, як показує його російська версія, демонструє можливості долання фізичних кордонів. Для контролю над своїми підданими в основному вистачає інформаційного, смислового, дискурсійного впливу. Кордони сучасного російського тоталітаризму переміщуються разом із його носіями – громадянами Російської Федерації (або ж, точніше, – представниками «руського мира»). Зрілий носій неототалітарного сприйняття світу зберігає (а часом і підживлює) свою ідентичність в інокультурному середовищі, в іншому інформаційному та дискурсивному просторі. Альтернативну ж позицію він сприймає переважно як цілеспрямовано ворожу.

Значною мірою модель режиму втілила в себе чимало передбачень, які висловлювалися в межах фантастичної белетристики, в тому числі і російської. Зокрема, від спадщини культових для російської інтелігенції 60–80-х років братів Стругацьких до белетристів-постмодерністів на кшталт В. Пелевіна чи В. Сорокіна. Є підстави для твердження, що таким чином відбулося підтвер-

дження передбачень, висловлених у межах соціально-фантастичних творів, а власне, *конструювання окремих елементів російської політичної реальності у відповідності до них*. При чому вживлення цих елементів виявляє себе радше колективним підсвідомим, ніж цілеспрямованими, артикульованими діями. Тут скоріше можна говорити не стільки про необмежений цинізм творців і практиків новітньої системи контролю свідомості, скільки про своєрідний феномен *аксіологічного витіснення*, коли ціннісні установки, офіційно декларовані чи неформально діючі, нейтралізуються на рівні технологічного запозичення. Симптоматичною в цьому сенсі є обмовка В. Путіна про таланти Й. Гебельса.

Для зовнішнього сприйняття така практика може сприйнятися в діапазоні від блюзнірства до цинічного алогізму тощо, однак у межах свого дискурсу вона цілком послідовна. Наприклад, у конфлікті К. Ернста з Міжнародним олімпійським комітетом на закритті Зимових Олімпійських ігор у Сочі та діяльністю керованого ним телеканалу з підтримки окупації Криму та війни проти України немає внутрішнього протиріччя.

Сакралізація лідера. Кажемо «Путін», маємо на увазі...

Недавно виголошені тези заступником глави адміністрації президента РФ В. Володіним про тотожність Росії та В. Путіна («Є Путін – є Росія. Немає Путіна – немає Росії» [7]) набули широкого розголосу і в самій Росії, і за її межами. Інша річ, що в офіційному режимному дискурсі це «прокручувалося» як нова канонічна теза, своєрідне одкровення, яке нібито й так було всім відоме, але наразі воно нарешті озвучено. В альтернативних режимному середовищах та за межами Росії ці тези одразу було пов'язано із тезами Р. Гесса, висловленими на з'їзді НСДАП в 1934 р.: «Партія – це Гітлер; Німеччина – це Гітлер; Гітлер – це Німеччина».

Характерним є, що поза увагою залишилася повна цитата із визначенням тотожності Гітлера та його партії. В повному звучанні теза Гесса здатна викликати аналогію із радянською формулою поетичного походження: «Партия и Ленин – близнецы-братья... Мы говорим Ленин, подразумеваем – партия, мы говорим партия, подразумеваем – Ленин». Класичний, модерновий тоталітаризм передбачав організаційну основу у вигляді партії, партії-держави. Партія була ключовим інститутом класичної тоталітарної системи.

Саме через неї забезпечувалося політичне, ідеологічне, організаційне, державне ототальнення – витіснення, дискваліфікація, знищення альтернативних форм. При цьому партії, її інтересам надавалися сакральні значення.

У неототалітарній моделі партія перестала бути провідною опорою режиму. Ресурси впливу і контролю, які надають цифрові технології, дозволяють компенсувати відсторонення на другі ролі партійної організації. Понад те, в їхніх умовах втрачається необхідність офіційної монопартійності. Номінальна наявність і позірна присутність у парламенті інших, не лише офіційно репрезентуючої владу, партій дозволяє навіть на рівні ідеології претендувати на самобутню формулу демократії. Хоча концепт «суверенної демократії» в третій президентській каденції В. Путіна фактично і не нагадується, але аргументаційне поле, ним підготовлене, функціонує й надалі, обґрунтовуючи тепер уже цивілізаційну самоцінність Росії. В неототалітарній моделі ключові функції (політичні, ідеологічні, смислові) відведено харизматичному лідеру. При чому, важливим моментом є саме «штучний», цілеспрямовано сконструйований характер цієї харизми. У випадку із В. Путіним така харизма виявилася не єдиною можливою, а лише найкраще придатною.

(Само)ототожнення режиму із персоною В. Путіна добре корелюється із його демонізацією опонентами, як внутрішніми, так і зовнішніми. Цей тренд підтримують і контрагенти Росії із США та ЄС. *Сприйняття нинішньої політичної моделі як (авторитарного) режиму особистої влади конкретного діяча – В. Путіна та його близького оточення є достатньо зручним для постановки питання про відносно безболісний перехід до «Росії без/після Путіна» і розв'язання саме таким способом «гордієвого вузла» проблем світопорядку, запущених окупацією Криму.*

Але це має відволікати від головного – нинішня неототалітарна Росія сформувалася не лише внаслідок тривалого перебування на її чолі В. Путіна. І аж ніяк не представники так званого «кооперативу «Озеро»» є його безпосередньою опорою. Режим В. Путіна в його неототалітарній версії постав внаслідок дії комплексу чинників. Відбиток особистості колишнього підполковника КДБ не одразу і завжди був для них визначальним. Значно більшу роль мав відбиток КДБ і на особистість очільника РФ, і на контури режиму.

Прихід, утвердження при владі В. Путіна стали можливими не внаслідок його особистих, політичних чи адміністративно-бюрократичних здобутків, здібностей, талантів, а як реалізація представництва певної корпорації, яка таким способом повертала втрачені за часів перебудови та правління Б. Єльцина позиції.

Британський автор Е. Лукас у своїй резонансній книзі (за назвою, якої так намагаються наразі уникати в західних дискурсах – «Нова холодна війна») ще напередодні російської війни проти Грузії акцентував на важливості причетності В. Путіна до своєрідного «світського духівництва» – КДБ [8, с.48]. Російський аналітик І. Юнгерс, який ще недавно активно залучався до розробки кремлівського курсу, теж стверджує, що не можна говорити про «повну персоніфікацію» В. Путіним режиму, а радше про певну групу людей, що перебувають тепер при владі в Росії і підтримують його, також про групу аналітиків, належних передусім до спецслужб, які розглядають його як лідера такого собі «ордену мечоносців» [9]. Власне, сам В. Путін на початку своєї президентської кар'єри особливо не приховував свої групові не лише генетичні, але й представницькі функції. Е. Лукас наводить слова, сказані тоді ще прем'єр-міністром В. Путіним до своїх колишніх колег: «Група оперативних співробітників ФСБ, яким доручили працювати під прикриттям в уряді Російської Федерації, успішно виконує своє завдання» [8, с.49].

Звісно, що з часом тенденція до вибудови «культу особи» В. Путіна набула стійких форм, однак при цьому не усувалися чи зменшувалися позиції у владі корпорації так званих «силовиків». Понад те, вони поширилися на ключові адміністративно-економічні сфери, зокрема на енергетичну.

Враховуючи цю неформальну, але інституційовану корпоративну складову російського неототалітаризму, не можна виключати і приведення до керівництва в Росії «після Путіна» фігури зі зіставним світоглядом та політичною поведінкою. Іншими словами, російський імперіалізм та неототалітаризм, який вийшов в 2014 на фазу максимальної мобілізації, не обмежується особою В. Путіна.

Неототалітаризм і соціальний контракт

До певної міри його вихід на нинішні тоталітарні форми став можливим унаслідок відповідної еволюції соціального контракту в Росії.

На думку відомого російського економіста О. Аузана, висловлену українським медіа, Росія «за останні 15 років... змінила чотири моделі соціального контракту... Була формула «податки в обмін на порядок»... Потім діяла формула «лояльність в обмін на стабільність і благополуччя»: ми не займаємося політикою, а ви забезпечуєте нам гарне економічне існування... Після 2009 року почала діяти модель «соціальні гарантії в обмін на лояльність» – підняли доходи пенсіонерів та бюджетників, що дозволило пройти через політичну кризу 2011–2012 років. А тепер, схоже, що виник розмін: готовність до обмежень *в обмін на статус великої держави*». Далі О. Аузан висловлює припущення, що «... це на 3-4 роки. А потім ускладнення примусять шукати нову формулу взаємовідносин і нові цінності» [10].

Тобто, до нинішньої мобілізації і влада-держава і суспільство-населення рухалися достатньо синхронно. При цьому останнє з високою мірою добровільності та послідовності виявляло готовність до обмежень (і навіть фактичного скасування) більшості політичних і громадянських прав та свобод. Тому оновлена редакція такого своєрідного «суспільного договору» в Росії часів після окупації Криму може видаватися і як «демонстрація величчя Росії в обмін на свободу». Перспективи такої контрактної формули досить складно завбачити – ситуація стає все більш динамічною, виникають, утверджуються, взаємодіють, конкурують цілі грона альтернатив. Однак саме така формула означає перехід режиму до кондицій тоталітарного змісту.

Ядерний шантаж

Чітких даних немає, але є логічні припущення (А. Піонтковського), поєднані з інсайдерськими витоками, що нинішнім російським керівництвом не виключається можливість застосування ядерної зброї. У всякому разі максимально повна демонстрація такої можливості.

Радянський Союз як тоталітарна і авторитарна держава був так чи інакше, але вписаний у систему ядерного стримування. Готовність до ядерного шантажу з боку неототалітарного режиму – це новітня і дуже тривожна особливість.

Російський тоталітаризм «після Путіна»

Гіперсимволізація на персоні В. Путіна спричинила достатньо складну (і значною мірою, штучну) проблему. Станом на осінь 2014 р. еволюційне переформатування нинішнього режиму за умов перебування В. Путіна на чільних посадах в РФ перестало видаватися як реалістичне. Понад те, фізичне майбутнє В. Путіна практично стало тотожним політичному. Тобто, визнати трансформацію режиму зовнішні спостерігачі зможуть після усунення В. Путіна від влади, однак це усунення в реаліях, що склалися, практично не може бути власне політичним. «Змова еліт» імені жовтневого пленуму ЦК КПРС 1964 року малоімовірна, оскільки роль відстороненого від справ «пенсіонера державного значення» (навіть за умов високо ексклюзивної «програми захисту свідка») – це не для В. Путіна. Ізоляція з його нинішніми рейтинговими показниками видається дуже небезпечною для його ймовірних наступників. Навіть за умови публічно оголошеного «добровільного» «зречення» на кшталт ельцинського, навіть після можливого швидкого «просідання» цих рейтингів Путін-як-символ залишатиметься дестабілізуючим чинником для постпутінської Росії, якщо остання зберігатиме свої нинішні структурні позиції. При цьому, з усуненням В. Путіна, в будь-якій із його версій, не перестає бути проблемою знищення основ, причин і наслідків виплеканої під час його правління неототалітарної моделі. Навіть після того, як ця модель відійде від мобілізаційного режиму і спробує мімікрувати до інших форм.

Неототалітаризм у XXI столітті

Якщо вийти за межі власне російського випадку і оцінити проблему новітніх тоталітарних форм у глобальній перспективі XXI століття і далі, то можна означити їхній виразно помітний потенціал. Нинішні глобальні тенденції свідчать, що тоталітаризм може перестати бути суто феноменом XX століття. При цьому він здатен розгортатися саме на глобальному рівні. Скажімо, майбутнє великого Китаю як наднової наддержави таїть як виклики, так і спокуси неототалітарного характеру. З іншого боку, сам технологічний розвиток, зокрема із посиленням можливостей кіборгізації, відкриває поки необмежене поле для утвердження влади з претензією на тотальність, контролю людської особистості на рівні її фізичного тіла чи нейропсихологічних процесів.

Наслідки для України

Наслідки для України від сусідства із неототалітарною Росією вже очевидні. Україна перетворилася на арену самоствердження цього режиму. Але війною і постійним тиском на основи державності ці наслідки, як не прикро, не вичерпуються.

Суттєвою, поки більше латентною, проблемою може стати стимулювання в Україні силових методів ведення політичної боротьби. Власне, мілітаризація політики і влади нашої країни.

Немало загроз, більшість із яких зараз навіть важко передбачити, містить відхід від режиму в РФ від мобілізаційного стану, який цілком ймовірно супроводжуватиметься демонтажем російської державності в її нинішньому вигляді. Перед Україною постане низка проблем, пов'язаних, з одного боку, з тим, як реагувати на процеси, які супроводжуватимуть (міграції, конфлікти і т.д.) демонтаж Росії, з іншого боку, як ставитися до потенційної «весни народів» у Російській Федерації.

1. Політолог: Путін запровадив постмодерний фашизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/putin-ukraine-larry-diamond-crimea/1902306.html>

2. Lawrence Britt. The 14 Characteristics of Fascism Spring 2003 [Електронний ресурс] / Britt Lawrence. – Режим доступу: <http://www.ratical.org/ratville/CAH/fasci14chars.html>

3. Карпов А. Неототалітаризм [Електронний ресурс] / А. Карпов. – Режим доступу: http://culturolog.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1606&Itemid=35

4. Латынина Ю. Неототалітаризм [Електронний ресурс] / Ю. Латынина. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/columns/62713.html>

5. Главный редактор телеканала «Russia Today» Маргарита Симоньян пожаловалась на цензуру в Британии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://echo.msk.ru/news/1435346-echo.html>

6. Глеб Павловский: «Путин воюет с будущим в любом варианте» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slon.ru/russia/gleb_pavlovskiy_putin_voyuet_s_budushchim_v_lyubom_variante-1200299.xhtml

7. Сивкова А. «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России» [Електронний ресурс] / А. Сивкова. – Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/578379>

8. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу / Е. Лукас. – К. : Темпора, 2009. – 488 с.

9. Игорь Юргенс: «Развернуть страну назад невозможно. Ход истории сомнет такой алгоритм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.novayagazeta.ru/politics/66099.html

10. Олександр Аузан: Україні потрібні болісні реформи. І тут важливо не допустити нової революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/11/18/7044609/>